

УДК 929Державін:392.3(=163.2)(477)

А. В. Шабашов**ДОСЛІДЖЕННЯ М. С. ДЕРЖАВІНИМ СИСТЕМИ
СПОРІДНЕНОСТІ ТА СІМ'Ї У БОЛГАР УКРАЇНИ**

У статті аналізуються дослідження відомим російським та радянським філологом-славістом та істориком М. С. Державіним системи спорідненості, сім'ї та сімейних стосунків у болгар на теренах сучасної України. Автор приходить до висновків, що, незважаючи на тезисний характер, учений вніс певний внесок в дослідження цих проблем. Він вперше поставив на науковій основі важливі проблеми етнології цієї етнічної групи болгар.

Ключові слова: М. С. Державін, система спорідненості, сім'я, сімейні стосунки.

Микола Севастьянович Державін — відомий російський (український) радянський філолог-славіст та історик, один з ідеологів радянського державницького панславізму. Він народився в 1877 р. в болгарському переселенському селі Преслав, що у Надазов'ї. Вірогідно, саме цей факт визначив його подальшу долю та напрямок наукових пошуків. Основну частину своєї творчої діяльності він був, так би мовити, кабінетним, академічним вченим та педагогом вищої школи. З 1917 р. він — професор, а в 1922–1925 рр. — перший радянський ректор Петроградського університету, в 1925–1948 рр. — завідувач кафедрою слов'янської філології Інституту філософії, літератури та історії та Ленінградського державного університету, в 1947–1953 рр. керував Ленінградським відділенням Інституту слов'янознавства та займав низку інших відповідальних посад. З 1931 р. М. С. Державін — академік АН СРСР [1]. Але перший, дорадянський період творчої діяльності М. С. Державін присвятив дослідженню мови та етнографії болгар Надазов'я, Криму та Бессарабії.

Наслідком цієї роботи стали перші в науці узагальнюючі праці з діалектології та етнографії російських болгар [2; 3; 4]. В своїй етнографічній монографії М. С. Державін хоча й досить конспективно, але на широкому ґрунті особистих польових спостережень розглядає, часто вперше, практично всі аспекти тра-

диційної культури цієї етнічної групи: сільське господарство та землекористування, садибу та житло, харчування, предмети побуту, родинні, весільні та поховальні обряди, народні свята, прикмети, марновірства, народну творчість тощо.

Дослідник спеціально приділяє увагу деяким питанням системи спорідненості та розвитку сім'ї у болгарських колоністів. Зокрема, він зупиняється на термінології спорідненості та етикетних нормах у стосунках між родичами [3, с. 99–100], питанні великої сім'ї та її збереженні [3, с. 102–105], міжстатевих та міжсімейних стосунках [3, с. 99] у болгар.

Хоча аналіз термінології спорідненості болгар у М. С. Державіна відсутній та його відомості носять суто описовий характер і цей опис дуже фрагментарний, але він досить важливий, оскільки надає унікальний емпіричний матеріал.

Дослідник відзначає, що «принцип пошани до старших» «має повну силу в болгарській сім'ї; так, наприклад, молодший брат старшого завжди називає тільки загальним ім'ям *бати, лале*, а зятя *бачо, бака, бає*; у Бессарабської губернії — *сваку*; менша сестра старшу загальним ім'ям *кака*; цими ж іменами і взагалі всі молодші члени сім'ї називають всіх старших; невістка до своєї свекрухи завжди звертається, як дочка до матері, називаючи її ім'ям *мамо*. Старші ж члени молодших називають за їх іменами» [3, с. 99].

Далі слідує перелік назв кровних родичів, враховуючи деякі діалектні відмінності. Для нас представляють виключний інтерес матеріали автора по термінології спорідненості болгар Тернівки, сучасної Запорізької області, оскільки ми не маємо інших свідоцтв по цій етнографічній групі, а також оскільки це — єдине сіло в Україні, засноване виключно переселенцями із Західної Болгарії, що мають іншу систему термінів спорідненості, ніж східні болгарі, і не представлені більше в українсько-молдавській діаспорі. Так, «тітка по матері» у інших груп болгар називається тим же терміном, що і «тітка по батькові», у болгар же Тернівки сестра матері називалася *тэтка*, тоді як сестра отця — *леля* [3, с. 100].

Дослідник також досить детально зупиняється на спорідненості за свояцтвом, особливо детально вона зберігалася на той час знову ж таки у тернівських болгар: «Невістка в Бердянському повіті і в Бессарабській губернії називається сло-

вом *буля* (так її називають молодші члени сім'ї) або *булка* (так її називають старші члени); менша невістка старшу називає словом *како*, а її чоловіка — *бачу* або *бате*; у Бессарабській губернії цим ім'ям вона називає всіх братів чоловіка, їх дітей, двоюрідних братів, якщо вони були народжені до приходу її в будинок; всі сестри чоловіка вона називає тут *язе*; вони по відношенню до неї *зылви*, а брати — *девери*; декілька невісток в будинку називаються *итърви*; наречена називається тут словом *гудиница*. У Феодосійському повіті для нареченої і невістки вживають одну назву «*булка*»; у Мелітопольському повіті невістка називається словом *снаа*, наречена — *годеница*; старшу дочку свого свекра невістка називає тут *калино*, меншу — *ябалка*; старшого брата свого чоловіка — *лале*; першого наступного за чоловіком брата — *брайно*, наступного — *драгинко*, третього — *савелько...*» [3, с. 100].

Таким чином, незважаючи на тезисний характер опису, за слугою М. С. Державіна є те, що він вперше звернув увагу на таке важливе етнографічне джерело, як номенклатура спорідненості. Також особливу цінність представляють матеріали науковця з села Тернівки, які додають важливі факти для реконструкції еволюції системи термінів спорідненості у болгарських переселенців.

Також першим в науці М. С. Державін поставив питання про еволюцію сім'ї у болгар Росії, зокрема, збереженню у них великої (нероздільної) родини. Для рішення цього питання вчений використав дані, на які він «випадково наштовхнувся» у сільському архіві колонії Чешма-Варуїта (сучасне Криничне, Болградського району) під час подорожі по Бессарабській губернії влітку 1910 р., а саме — «Ревізьку казку 1835 р. квітня 1-го дня Бессарабської області, Левовського повіту, Ізмаїльського колоністського округу колонії Чешма-Варуїта про тих, що складаються чоловічої та жіночої статі душах задунайських переселенців». Далі він наводить список членів 22 «найбільш типових», на його погляд, сімей та на основі його розгляду робить висновок, що «у 1835 р., тобто незабаром після офіційного поселення у нас у Бессарабській губернії болгарських колоністів, сімейної задури, або так званої великої родини, можна припускати, у них вже не існувало, і наша болгарська сім'я у 1835 році вже сформувалася у ту саме невелику родину,

яку ми зараз і знаходимо всюди без винятку у наших болгар-колоністів на теренах трьох губерній: Бессарабської, Херсонської та Таврійської» [3, с. 105]. В іншому місці: «Сім'я у наших болгар-колоністів являє собою звичний тип сучасної сім'ї та складається з батьків та дітей» [3, с. 99].

Втім, з цими висновками важко погодитися. Дійсно, якщо братських сімейних громад, які він, вочевидь, і відносив до великої родини, у списку, що ним наводиться, немає, то 6 з цих 22 сімей треба віднести до батьківської багатолінійної родини (середня чисельність такої родини — 10,6 осіб), 6 — до батьківської однолінійної родини (середня чисельність — 8,6 осіб) та 10 — до малих сімей («невеликої родини») (середня чисельність — 6,1 особа), загальна середня чисельність всіх досліджених сімей — 8 осіб. За моєю думкою та загальноновизнаною типологією, таке співвідношення в суспільстві типів сімей напевно чи можна віднести до «невеликої родини» [5, с. 104–120; 6, с. 54–67].

М. С. Державін наводить цікаві відомості про сімейні стосунки та норми звичаєвого праву щодо спадщини у болгар: «Старі зазвичай залишаються у сім'ї молодшого сина, у спадщину до якого і переходить потім рідне гніздо; усіх старших синів, одруживши їх, старі виділяють від себе на самостійне господарство. Дуже рідко можна зустріти родину, в якій у будинку старих живуть два чи три брати разом із своїми дружинами та дітьми. Ініціаторами виділення зазвичай бувають молоді; старі схильні скоріше утримати своїх синів разом під одним дахом. Виділяючи сина, батько зобов'язаний надати йому «план» і побудувати на цьому плані будинок або купити план у будь-кого зі своїх односільчан з усіма господарськими на ньому спорудами... Якщо у будинку живуть старі, то вони, зазвичай, відпочивають, доручаючи справу ведення господарства молодим, і тільки дають загальний напрямок і керівництво господарському життю, користуючись загальною увагою та турботою» [3, с. 99].

Нарешті М. С. Державін спростовує існуючі на його час уявлення про місце болгарської жінки у шлюбі та в родині. Попередники цього дослідника одноставно указували на домінування в родині чоловіка, патріархальний характер болгарської сім'ї. Наприклад: «Більшою частиною болгар живуть декіль-

кома сім'ями разом в одному будинку, так що, крім старого архіхазяїна, у тому ж будинку живуть також повні майже хазяїни: син із невісткою, іноді два або три із дружинами або дочки із зятями» [7, с. 203]. Або: «Побут внутрішній, побут сімейний, чисто патріархальний, представляє видовище істинно відрадне. Голова сімейства, батько, іноді навіть прадід, зберігає на все життя владу свою над сімейством, яке складається дуже часто з трьох або чотирьох поколінь» [8, с. 138–139].

Навпаки, М. С. Державін пише: «Головну роль у сім'ї відіграє жінка. Чи особливість характеру болгарки позначилась у цьому явищі, чи ж у ньому несвідомо відбилися давні традиції матриархального побуту, у всякому разі, їй належить більш активна роль у житті сім'ї, ніж чоловікові, і навіть у тих випадках, коли господарка дому самодуром чоловіком відсунута на задній план. Ми не помилимося, якщо скажемо, що жінці належить тут вирішальний голос у всіх сімейних починаннях» [3, с. 99].

Хто правий в цій заочній дискусії? Вважаю, що саме М. С. Державін. Мої особисті польові спостереження вказують на те, що, незважаючи на дійсно існуюче зовнішнє, так би мовити, етикетне домінування чоловіків, жінки у болгар грають досить значну роль при прийнятті основних рішень у сім'ї.

Підбиваючи підсумки, можна стверджувати, що М. С. Державін зробив певний внесок в дослідження сім'ї та спорідненості болгар сучасної України та Молдови. Незважаючи на те, що його дослідження цієї проблематики мають досить спорадичний характер, треба відзначити інтуїцію вченого, який вперше поставив та спробував вирішити низку питань щодо розглянутої проблематики.

Джерела та література

1. Николай Севастьянович Державин. — М.; Л.: Изд. АН СССР, 1949. — 71 с. — (Материалы к биобиблиографии ученых СССР / АН СССР. Сер. лит. и яз.; Вып. 1).
2. Державин Н. С. Болгарские колонии Новороссийского края. Херсонская и Таврическая губерния / Н. С. Державин // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — 1908. — № 41. — С. 1–237, табл.
3. Державин Н. С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии). Материалы по славянской этнографии. Т. 1. / Н. С. Державин // СбНУН. — 1914. — Кн. 29. — XII. — 259 с., ХCVIII л. ил.

4. Державин Н. С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии). Т. 2. Язык: 1. Обзор говоров. 2. Общие итоги, выводы и наблюдения. 3. Тексты. / Н. С. Державин. — Пг.: А. Смоленский, 1915. — XVI, 524, 94, XIV с.
5. Шабашов А. В. До реконструкції типології сім'ї болгар і гагаузів Південної Бессарабії у 10–60-х роках XIX ст. 1. Постановка проблеми. Загальна типологія родини / А. В. Шабашов // Записки історичного факультету. — 2002. — Вип. 12. — С. 104–120.
6. Шабашов А. В. До реконструкції типології сім'ї болгар і гагаузів Південної Бессарабії у 10–60-х роках XIX ст. 2. Типологія та еволюція сім'ї у болгар і гагаузів / А. В. Шабашов // Записки історичного факультету. — 2003. — Вип. 13. — С. 54–67.
7. Задерацкий П. Е. Болгаре, поселенцы Новороссийского края и Бессарабии / П. Е. Задерацкий // Москвитянин. — 1845. — Ч. 6. — № 12. — Отд. 1. — С. 159–187.
8. Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Статистический очерк / А. А. Скальковский. — Одесса: В Типографии Т. Неймана и К°, 1848. — 156 с.

Анотації

Шабашов А. В. Исследования Н. С. Державиным системы родства и семьи у болгар Украины.

В статье анализируются исследования известным российским и советским филологом-славистом и историком Н. С. Державиным системы родства, семьи и семейных отношений у болгар на территории современной Украины. Автор приходит к выводам, что, несмотря на тезисный характер, ученый внес определенный вклад в исследования данных проблем. Он впервые поставил на научной основе важные проблемы этнологии этой этнической группы болгар.

Ключевые слова: Н. С. Державин, система родства, семья, семейные отношения.

Shabashov A. V. N. S. Derzhavin's studies of the kinship and family system of Bulgarians in Ukraine.

The article analyses research work of well-known Russian and Soviet philologist and historian N. S. Derzhavin of kinship system and household relations of Bulgarians on the territory of modern Ukraine. The author comes to conclusion that despite of thesis nature of his works the scientist made a contribution to the research of those problems. He gave the scientific basis to the massive problems of ethnology of this ethnic group of Bulgarians.

Key words: N. S. Derzhavin, kinship system, family, household relations.

Надійшла до редакції 8 квітня 2014 року